

# KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXIII-ik évf.

Julius—Augustus 1888.

4-ik füzet.

## UNITÁRIUSOK MAGYARORSZÁGON A XVI. ÉS XVII-IK SZÁZ ÉVBEN.

### I.

#### AZ UNITÁRIUS VALLÁS ELTERJEDÉSE A TISZÁIG.

Az egyedül igaz, hatalmas, rettenetes ítéletű, egyedül könyörülő és mindenható Istentől, a mi Urunk Jézus Krisztusunknak dicsőséges szent Atyjától és Istenétől kegyelmet és békességet kívánunk kegyelmeteknek! — e megszólítással írja levelét a vallást káromló tolnaiaknak Pécs város főbirája, Kis Farkas uram, Pécs polgármesterével, Szabó Gergely urammal és mind az ő jámbor tanácsával egyetemben, az Ur 1588-ik évében; tehát ezelőtt kerek 300 esztendővel.<sup>1)</sup>

Vajon miképen került ez unitárius szellemű megszólítás oly messze a Dunán túlra? Vajon hogyan vallhatta magát hívéül a „magyar Athene“<sup>2)</sup> a Pál apostol egyedül igaz, ismeretlen Istenének? Vajon miként léphetett fel a szerény és apostoliasan egyszerű unitárius vallás védelmére az a város, hol 1543-ban még 300nál több aranyba és selyembe öltözött pap, püspök és kanonok<sup>3)</sup> hegedű, orgona és trombitaszó kíséretében<sup>4)</sup> dicsőítette a füstölgő oltárok mellett Róma isteneit? E kérdésekre felelni feladata e soroknak. A protestáns hitujításnak rég elfelejtett lapját ütjük fel olvasóink előtt. És bárha a megvilágítás, mely részünkről érheti, csak fogyatékos lehet; biztat mégis némi remény, hogy sikerülni fog felállítanunk legalább egy oly keretet, melybe a kezünkhöz nem jutott vagy ezután elé kerülő adatok beillesztése nem nehéz leend.

<sup>1)</sup> W. J. M. (Wadasi Jankovich Miklós.) A socianusok eredetéről, Magyarországbán volt Ecclesiájokról. 22. 23. l.

<sup>2)</sup> Gregoriáncz győri püspök nevezi így. Lásd Haas Mihály: Baranya. 249.

<sup>3)</sup> U. o. 160. 250

<sup>4)</sup> Melius így jellemzi a pápisták isteni tiszteletét „Az Aran Tamás hamis és cretne: tévelygésiben.“

Az 1566. évet két esemény teszi fontossá nemzetünk életében. Egyik a török hódító politikának sirba szállta Szigetvárnál; másik az unitárius vallásnak megszületése az erdélyi gyűléseken. Mintha megelégette volna Isten a halállal vivódó magyarnak félszázados megpróbáltatását: a melyik évben a szellemi szabadság zászlóvivőjének kijelöli, ugyanabban az esztendőben nyujt neki reményt is a végpusztulással fenyegető ázsiai barbárság megtörésére. Kelet vad fanatismusát 1566-nak hanyatló napjai látják Konstantinápolyba lehajtott zászlókkal visszahuzódni; nyugot sötét babonáit ugyanazon évnek tavasza látja Erdély bérczei közül szárnyaszegetten kiosonni. És im a szabadelvű rendek szabad szellemű papsága legott magasra emeli föl a zászlót, melynek lobogója az egy igaz Istennek tisztelete. A hitcikkek, melyeket 1566. márczius 15-én „új ugart szántva és magot többé töviskebe nem vetve“ Tordán aláírnak, a szárnyat öltött lelki szabadságnak, a megalakuló unitárius egyháznak első cikkelyei.<sup>1)</sup>

1566. márczius 15 — márczius tizenötödike a lelki szabadság örökre emlékezetes forradalmának Európa földén. Mi magyarok büszkén tekinthetünk vissza e napra. Németország, Hollandia, Anglia és Amerika felvilágosult szellemei megértik és méltányolni tudják e büszkeséget. Mit ők Chillingworth, Grotius, Kant, Priestley és Channing nagy nevéhez fűznek, azt mi évszázadokkal azelőtt nem csak kimondottuk, de sőt Európát megelőzve törvényvé is emeltük. 1566. márczius 15-ke méltó bevezetője ez emlékezetes nagy napoknak. És e nagy, emlékezetes napokon egyetlen apostoli léleknek alkotó gondjait látjuk mindenén át sugárzani. A lelki szabadságért föllelkesült, azt törvényvé, sőt hitvallássá szentesítő népsokaságból egyetlen férfi kolosszális alakja válik ki; e férfi az ország szeméfenye s büszkesége volt, XVI. századunknak legnagyobb szónoka és hazánknak legmerészebb reformátora . . .<sup>2)</sup>

<sup>1)</sup> Vedd össze Lampe: *Historia Ecclesiae Reformatae*. 147. Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. 449. — Székely Sándor: *Unitár. vallás története Erdélyben*. 62. — Marczali: *Az ujkor története*. I. 660.

<sup>2)</sup> V. ö. „A következő 2—3 évtizedet Dávid Ferencz neve és működése tölti be. Dávid Ferencz 1552. tájától rendre tért át a katolikus vallásról a lutheránusra, erről a kálvinistára s végül az unitáriusra. Mint reformátor, mindenik felekezetnek disze, büszkesége, védelemezője, fenntartója volt. Szóval és írásban mindenütt előljárt. A lutheránusok, kálvinisták és unitáriusok superintendensökké választák rendre, egyik felekezetet a másik után. Prédikált magyarul és németül, irt magyarul és latinul. E korszak nagy-

Sokba telnek e lángszellemű férfiúnak életéről és munkáiról szólnunk. A kit azok érdekelnek, megtalálják életrőjójánál. Reánk inkább csak az tartozik most, hogy Dávid Ferencz 1566-ban lépett ki várakozó magatartásából. Látván, hogy Erdély szeme rajta függ, bátran lépett a vallásujítás ösvényére. A conservatív Károlit és Fabriciust eltávolítá köréből. Egész életén át ellenségei maradtak ezek; de annál ragaszkodóbb követőket nyert a kolozsvári Basilius Istvánban, a székesfehérvári Karádi Pálban, a sómogyvidéki Sztárai Miklósban, a horvátországi Csázmai Istvánban, a felső-magyarországi Óvári Benedekben, a tiszamelléki Szegedi Lajosban és a békésmegyei Gynulai Pálban. E léleken és észben kitűnő férfiakat a szeretet és hála, a tisztelet és csodálat mindennél erősebb szálai fűzték a nagy reformátorhoz. Az apostolok kara meg volt alakítva: Dávid Ferencz nyugodt bizalommal tört utjában előre.

1567-re esik Torda teljes meghódolása. Apostola Basilius lón, papja Szegedi és Sztárai. 1568-ban történik az egész Kolozsvár átállása.<sup>1)</sup> Apostola Dávid volt. Basilius és Karádi csupán a mag elvetésében segítkeztek; az aratást a szeretett mesternek tarták fön. És Kolozsvár oly szívvel-lélekkal is lón unitáriussá, hogy itt a XVI. és XVII-ik század folyamán öt külön ekkkléziát alkottak nagyszámú hiveink; kettőt a belvárosban: a magyar és szász ekkkléziát; egyet a Szent-Péteren, egyet a Hidelvén, egyet a monostori külvárosban — mind külön-külön unitárius ekkkléziákat.<sup>2)</sup>

A mit Magyarországon az épen e tájban felállt helvéthitűek hitőknek magyar vallássá hirdetésével kinyertek, épen oly népszerűséget ért el Erdélyben a csillagként feltűnő új vallás. A XVI-ik század 2-ik, 3-ik és 4-ik tizedében a németféle Lutherhit csupán a déli szászok közt vert nálunk kiirthatatlan gyökeret. 1557 táján<sup>3)</sup> Kálmáncsehi, Szegedi és Melius épen jókor jöttek volt be Debreczenből, hogy Erdély többi részeiben alaposan megingassák. Dávid vezérszelleme mintegy viharként járt e munkában mindenütt előttük; de jóteknony viharként, mely a levegőt megtisztította, a kedélyeket felfris-

számú hitvitáiban, zsinataiban fáradhatatlan és sokszor legyőzhetetlen küzdő vala, s teremője egy új felekezetnek, az unitáriusnak. "A magyarországi ev. ref. egyház egyetemes névtára az 1886. évre. 342. l. Az egyetemes konvent megbizásából szerk. Tóth Sámuel a konvent egyik jegyzője. Budapest 1887.

<sup>1)</sup> Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. I. 128.

<sup>2)</sup> Uzoni Fosztó István: Historia Ecclesiae Unitariorum. II. 239. A kolozsvári unitárius főiskolai könyvtár Kozma Mihály-féle másolata szerint.

<sup>3)</sup> Lampe: 110.

sité. Mint valami csodás égi üstököst bámulták kortársai. Némelyeket félelem, másokat tisztelet fogott el. Megáll egy ponton a reformáció e szép csillaga. A féltőket a bámulat, a tisztelőket a bizalom köréje gyűjti. Ez volt Erdélyben az unitárius vallás megalapítása!

Igen természetesnek kell találnunk, hogy oly szűk országban, mint a miénk, az új eszmék szabad röptesoká meg nem fért. Csakhamar talált az magának utat Erdély völgyeiből a szomszéd mivelt tájakra is<sup>1)</sup> Ez időben egész Magyarország az unitárius eszméktől forrongott. Üldözés, börtön és mátyr-halál igen sok helyt megakadályozá gyökérverését. Mindazonáltal északon Huszt, nyugaton Nagy-Maros és lentebb Szigetvár vetnek csak határt egyházalkotásra összeállt magyar hitfeleinknek.

Hogy megfoghatóvá legyenek az itt mondottak, föl kell említenünk azokat az egyházakat is, melyek Kolozsvártól északra és nyugatra már az első években hitünkre állottak. Ezek kimutatják az utat, melyen az új vallás tova haladt. Kimutatják egyszersmind azon szalakat is, melyek ama messzi egyházakat is Kolozsvárral, mint anyaekklézsiával, összekötötték.

Mindjárt e várostól északra a Szamosmellék egész a Radnai hegyekig nagyobb részt unitárius felekezeten állott. A Kis-Szamostól keletre, részint a beléje nyiló völgyekben a következő anya- és leányegyházakkal birtunk: Szamosfalva, Györgyfalva, Pata, Ajton, Kolozs, Alsó- és Felső-Szováth, Kályán, Mocs, Botháza, Vajda-Kamarás, Apahida, Alsó- és Felső-Zsúk, Gyulatelke, Bonczhida, Szék, Szamosujvár, Száva, Apáti, Császári, Mikola, Meleg-Földvár, Kékes, Verezegyháza, Aranyos-Szent-Miklós, Buza, Budatelke, Szent-Benedek, Bálványos-Váralja, Árpástó és Bethlen.<sup>2)</sup>

A nagy Szamosba ömlő Besztercze mellékén és a szomszédos völgyekben: Sárvár, Sajó-Udvarhely, Sajó-Keresztur, Oláh-Budak, Sófalfa, Sólumos, Vizszilvás. Ezeken kívül Fehéregyházán, Jádon,<sup>3)</sup> Míkeházán, Király-Németin, Dipsén, Szűkeréken,<sup>4)</sup> Nagy-Demeteren, Le-

<sup>1)</sup> Hogy Dávid tanai Lengyelországba is elhatottak, mutatja az, hogy 1584-ben a Dávid-féle tiszta unitárizmus terjesztéseért Budneus Simon, Budzini Szaniszló és mások kizárattak a socinianus ekklézsiák kebeléből. Lásd Székely: Unitár. vallás tört. 83.

<sup>2)</sup> Uzoni: Hist. Eccl. Unitar. II. 241. 243—245.

<sup>3)</sup> Uzoni: II. 236. V. ö. I. 156. Innen került ki Brosserus János kolozsvári pap. 1598-ban még fennállt az unitárius ekklézia.

<sup>4)</sup> Uzoni: II. 236. 237.

kenczén éltek részint magyar, részint szász unitáriusok. A nagyvárad-i disputation szereplő Cracerus beszterczei, az 1579-iki kolozsvári szász pap Eppelius János, nagydemeteri származású vala.<sup>1)</sup> Nagy-Demeterről hozták 1633-ban Hellmannus Ágostont Kolozsvárra, ki az unitárius hitért egy sokkal gazdagabb lutheránus egyházat hagyott el.<sup>2)</sup> 1592. előtt Lekenczének Pomelius Christianus volt az unitárius plebánussa.<sup>3)</sup> Szintigy éltek 1590. körül Szász-Régenben és Szász-Régen környékén szász unitáriusok.<sup>4)</sup>

A fennebbi ekklezsiák közül Széken 1622-ben Toroczka-i Ger-gely,<sup>5)</sup> Száván 1592. és Vere-segyházán 1594-ben Peterdi András,<sup>6)</sup> Kékesen 1595-ben Dicsőszentmártoni Bálint voltak lelkészek.<sup>7)</sup> Bethlenben a XVII. században két ekklezsiánk volt: egy magyar unitárius és egy lengyel socinianus, melyek idővel egygyé olvadtak. Gyulatelkén 1731-ben is volt még papunk.<sup>8)</sup> Aranyos-Szt.-Miklós olyan híres ekklezsia volt, hogy a kolozsvári főiskolabeli lectorok versengtek érte. 1638-ban Bonyhai György nyerte el.<sup>9)</sup> Fejedelmi adományból egyike volt a leggazdagabbaknak a kolozsi is,<sup>10)</sup> hol a XVII. évszáz elején két hirre kapott költő vitte az egyházi tisztet: Szentmártoni Bodó János és Kolosi Török István.

A Nagy-Szamos-tól nyugotra Nagy-Bánya felé eső szegleten unitárius ekklezsiák voltak: Alsó- és Felső-Ilosván, Alsó- és Felső-Őrön, Csicsó-Ujfalun és Csicsó-Kereszturon, Kozárváron, Kápolnán, Rettegen és Magyar-Láposon.<sup>11)</sup> Mind ez elészámlált helyeken a Sukiak, Tholdalagiak, Petrityevith Horváthok, Kunok, Gyerőffiek, Maurerek, Almádiak, Kereszturiak, Mikolák, Kabósok, Csereiek, Szilvásiak, Dobokaiak s több más előkelő családok unitárius hitet vallottak.<sup>12)</sup>

Az egyesült Szamos, Kis-Szamos, Sebes-Körös és Almás folyók köze mondhatni teljese-n unitárius volt. Itt a reformátusoknak

<sup>1)</sup> Ugyanonnán való hihetőleg Eppel András is, kit a Keresztény Magvető XIV. kt. 111. l. mint kolozsvári lakost említ föl. 1593-ban felebbezett házassági ügy is került innen Kolozsvárra. Lásd Uzoni: I. 157.

<sup>2)</sup> Segesvári Bálint naplója. Uzoni: II. 236.

<sup>3)</sup> Keresztény Magvető XX. 92.

<sup>4)</sup> Mint pl. Szász-Szt.-Miklóson. Uzoni: II. 247.

<sup>5)</sup> U. o. 240.

<sup>6)</sup> U. o. I. 155. II. 241. Székely: Unitár. vallás tört. 197.

<sup>7)</sup> Uzoni: I. 155. Székely: 197.

<sup>8)</sup> Uzoni: II. 243.

<sup>9)</sup> U. o. 241.

<sup>10)</sup> Báthori Zsigmond 1589-ben fizetésül 800 kósót és dézmanegyedet rendelt. Ker. Magvető XVII. 74.

<sup>11)</sup> Uzoni: II. 235. 237.

<sup>12)</sup> Uzoni: II. 237. 241. 243. 244. stb.

csak a dézsi ekkleziájokról maradt fenn némi emlékezés s ezen kívül a gyalúi vár néhány helységéről bizonyos, hogy a gyalúi lutheránus püspökre<sup>1)</sup> hallgatott. A többi mind átállt az új vallásra. E terület belső-szolnokmegyei részének 1593-ban Törös Máté dézsi pap volt az esperesse. A papi széket rajta kívül Jó Lukács szintén dézsi pap, Gyulai Menyhárt némai, Almási Márton szentgyörgyi, Girolti Pál szinyei és Zsibai Demeter alparéti papok alkották. A jegyző Dési Mihály némai rector volt.<sup>2)</sup> A kolozsmegyei résznek ez időben külön esperesse vala; 1593-ban Vajdakamarási Lőrincz gyerővásárhelyi pap, kinek kerületét kalotaszeginek nevezték.<sup>3)</sup> Még Gyalúban is volt egyházunk<sup>4)</sup>, s a lutheránus püspök családja utóbb Kolozsvárrt átállt az unitárius vallásra.<sup>5)</sup>

Nem csodálkozhatni hát, ezeket szem előtt tartva, hogy a forrongó és tért foglaló ifjú erejű felekezetnek a mai Erdély határa, a Meszes hegység, ideig-óráig sem tudott határt szabni. Mert magában Erdélyben — mint egy református író atyánkfia őszintén bevallja — „mondhatni általános elterjedést nyert“ az új vallás s a lutheri álláspont és az unitarizmus között „alig maradt fönn — legalább számarányilag — jelentékeny elem, a két felekezet közt áthidaló kapcsolat képezők osztályából.“<sup>6)</sup> Igen természetes tehát, hogy mind a zilahi Vas-kapún, mind a Körös, mind a Szamos és Lapos völgyén korán kihatott Magyarországra is az új vallás. De nemcsak kihatott, hanem a Szilágyság és a Tiszamellék jelentékeny részét minél hamarább elfoglalta.

Nincs adatunk arra, hogy Dávid barátai közül valaki a kraszna-szathmári vidéken apostolkodott volna. Föltehetőnek látszik ennél fogva az, hogy a tordai, fehérvári és marosvásárhelyi gyűléseken

<sup>1)</sup> Hogy Alesius lutheránus püspök volt és Dávid Ferencz volt a kálvinisták első erdélyi püspöke, lásd egykorú bizonyítékok alapján kimutatva Jakab Elektől: Ker. Magvető XIV. 363—374. — Dávid Ferencz emléke 60. 62. 210. stb.

<sup>2)</sup> Uzoni: II. 235. Generali Protocollo fol. 45.

<sup>3)</sup> Uzoni: II. 238.

<sup>4)</sup> U. o. 239.

<sup>5)</sup> Kiténik a kolozsvári belvárosi ekkleziia-tagok névsorából. A XVI. sz. végéről közli Uzoni: II. kt.

<sup>6)</sup> A mi magyarán kimondva annyit tesz, hogy a megalakuló unitárius egyház itt Erdélyben elnyelte a kálvinizmust, mielőtt ez gyökeret is verhetett volna. Lásd Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb és legújabb tört. 14. l.

meggyőzette a vitatkozó felelkezések erejétől, magok a református papok álltak át a megismert új hitre, követvén püspökük példáját és követésre indítván hiveiket s velök az ekklezsiát. Erre mutat az a körülmény is, hogy az Érmelléken és Kraszna környékén látjuk legsűrűbben fellépni az unitárizmust, ugyanott, hol az első reformátorok, Szegedi Kis István a tasnádi és Szegedi Lajos a krasznai pap<sup>1)</sup> Kálvin elveit legelsőbb elterjesztették. Erre mutat az a körülmény is, hogy a Szilágyság és Érmellék fő nemessége épen úgy unitáriussá lőn, mint az erdélyiek; és hogy e főnemesség pártfogásában bizakodva az avertált ref. papok helyén valónak látták zaklatni az át nem álltakat; mely zaklatásnak az unitárizmus hódításánál sehol másutt nyomát nem találtuk.<sup>2)</sup>

A szilágysági nemességből unitárius részen volt a Bodoni család és „többen azoknak jobbágyaik közül Bodonban és Vajda-Szt.-Ivánon.“ A nagyhirű Hagymássi Kristóf, ki a megyének (1566—1578) főispánja volt. Unitárius hitre állt a nagytekintélyű Serédi család s ezeket követték a Ketzeliék, Patzolaiaiak, Mindszentiek, Perusicsok, Szalántziak, Sarmaságiak, Szilvásiak, Náprádiak, Hadadiak, Szigetiek. Mely előkelő családoknak részint magvok szakadtával, részint más végzetes események által — mint a gyakorta való háborúi pusztítások és ugyanazon birtokokba idegen lakosok betelepítése — az unitáriusoktól elestek a következő egyházak: Sámson, Sarmaság, Szakátsi, Szilvás, Tasnádvárosa, Ér-Szántó, Hatvan, Korond, Kövesd, Ér-Mindszent, Nagy-Pacsal, Magyar-Baksa<sup>3)</sup>, Bőnye<sup>4)</sup>, Zilah. Szintugy voltak unitáriusok: Almáson, Borzáson, Horvátiban, Krasznán, Magyar-Keczelelen, Perecsenben, Rátonban, Varsolczon és Szilágysómlýón.<sup>5)</sup>

A „közép-krasznamegyei“ Girolton vagy Giróthon — jegyzi meg forrásunk — még nem minden unitárius hitvalló fajult el; de ugy tetszik nekünk, hogy Uzoni téved itt és a belsőszolnoki Girol-

<sup>1)</sup> Szegedi Lajost Lampe debreczeni papnak is írja; később bejövén Erdélybe, ő lett az első tordai unitárius pap.

<sup>2)</sup> Szilágymegye tudós alispánja, Szikszay Lajos úr, közölt ez értekezés szerzőjével egy erre vonatkozó oklevelet. Az oklevél eredetije a Zilah városi levéltárban van. A szives közlésért itt is legszivesebb köszönet!

<sup>3)</sup> Uzoni: II. 252.

<sup>4)</sup> Uzoni: I. 159.

<sup>5)</sup> Uzoni: II. 252.

tot zavarja össze a középszolnokmegyei Ér-Girolttal. A belsőszolnoki Giroltot ugyanis még maga Benkő is a mult században, mint leányegyházat, Magyar-Ujfaluval, Bádokkal, Szilvással, Iklóddal s „nehány más helyekkel“ együtt kidei anyaegyházunkhoz számítja; de Ér-Giroltról ingyen sem emlékezik <sup>1)</sup>

Az érmelléki Ákosról Uzoni név szerint fellemlíti Bodor Györgyöt, mint unitáriust, kinek házassági ügyét a kolozsvári főpapi szék 1621. febr. 17-én intézte el. Feljebb a Tisza felé Darán a birtokos Serédi-család „több lakosokkal együtt“ unitárius volt. Ide való az az Érsek György, kit 1608. jan. 8-án elváltasztott Thoroczkai Máté püspök, feleségétől, Ács Zsófiától. A Serédek közül Serédi Benedeknek felesége is, Kamuthi Katalin, unitárius vala. Leányokat, Annát, szintén unit., thoroczkó-szentgyörgyi Thoroczkai Mihály vette el.<sup>2)</sup>

Varsolczról származott az a Varsolczi M. János, ki a XVII. sz. elején Kolozsvári pap volt.<sup>3)</sup> Szilágy Csehről származott Szilágy-csehi Pál 1595-ben désfalvi pap és „több más papok.“ Szóhagymányként élt meg Uzoni idejében, hogy Szilágy-Csehen is volt unitárius ekklezsia, de „mégis neki nem kerültek kezébe arról bizonyosabb emlékek.“<sup>4)</sup> Szathmár városában a XVI. sz. végén Dobrai Máté volt a papunk, mint ezt 1597-ben jan. 22-én Enyedi György püspökhöz írott levele tanusítja.<sup>5)</sup> Nagy-Bányán 1590 körül Törös Máté székelt, innen vitték később Dézsre első papnak.<sup>6)</sup> 1578 ban Huszton Szekeressi Balázs volt unitárius pap.<sup>7)</sup> Máramarosnak, úgy látszik, még több helységében is el volt terjedve az unitarizmus. E vallást követték pl. a mai br. Sztojkkák ősei Kricsfalván.<sup>8)</sup>

<sup>1)</sup> V. ö. Uzoni: II. 252. és Benkő: Milkovia etc. II. 394. Vienniae. 1781.

<sup>2)</sup> Uzoni: II. 251.

<sup>3)</sup> U. o. 252. V. ö. Ker. Magvető. XXIII. 86.

<sup>4)</sup> U. o. 243. Az I. kt. 154. lapján azonban ezt találjuk följegyezve: Szilágy-Cseh, cujus ecclesiae concionatori tamquam sibi subjecto R. Episcop. Georg. Enyedi literas expedivit 1593. 15. febr. ratione cujusdam causae sponsalis.

<sup>5)</sup> Uzoni: II. 236. (Protoc. p. 142.) és 251. I. 154. 155. 156. — Székely Sándor Unitár. vallás történetében Dobrait Szathmár-Németi papjának mondja. 197. l.

<sup>6)</sup> Uzoni: II. 235. V. ö. I. 154. — Nagy-Bányáról fogadnak 1579-ben Kolozsvárra iskolamestert. A mi arra látszik mutatni, hogy Nagy-Bányán az unitáriusok iskolát is tartottak fenn. Lásd erre nézve dr. Nagy János közlését: Keresztény Magvető. XIV. 114.

<sup>7)</sup> Egykorú oklevél után. Lásd ez oklevelet Jakab E. Dávid Ferencz emléke II. rész 17. 18. lapján közölve.

<sup>8)</sup> U. o.



A szomszéd Magyar-Láposról 1622-ben még érkeztek felebbezett házassági ügyek Radecius Bálint püspökhöz. Tehát e vidéken ekkor még állt részünkről az egyházi törvényszék.<sup>1)</sup> 1651-ből még maradt fenn emlék, mely bizonyítja, hogy akkori püspökünk vizsgálatot tartott a nagybányai kerületben.<sup>2)</sup> Esperes volt 1578-ban a huszti pap, Szekeressi Balázs.<sup>3)</sup> 1590 körül a nagybányai pap, Törös Máté, a ki Dézsre áttévén lakását, ott is megtartotta esperességét.<sup>4)</sup> 1635-ben Markó Mihály,<sup>5)</sup> kiről nem találjuk feljegyezve, hogy mint pap kerületének melyik egyházában szolgált.

De jó magáról elég bőven lesz szó, mikor a szilágyasi ekkleziák elveszte okairól megemlékezünk. Szentábrahám Mihály püspök 60-ra teszi az unitárius ekkleziák számát, melyek üldözés következtében a Tisza körül tőlünk elszakadtak.<sup>6)</sup> Hol vannak azok most? — kérdi az üldözés és elnyomatás legszomorubb napjaiban egyik emlékirónk — hol vannak hegyi városaink Máramaros felé? hol van a felső Tiszakörnyék, a kővári és krasznai kerületek?<sup>7)</sup> Nagybánya archivumában épen ugy, mint a dézsi, marosvásárhelyi, sepsiszentgyörgyi, enyedi, tordai és kolozsvári levéltárakban föltalálhatod, hogy a régebbi tisztviselők jobbára mind unitáriusok voltak.<sup>8)</sup> A Lápos folyása felé, a kővári vidéken, a nagybányai völgyek között nem kevés számmal éltek hitfeleink, mint a régi tudósításokból kitetszenek. Ma senkit sem ösmerek, a ki ottan az egy igaz Istent, az egyedüli megváltó Jézus Krisztus atyját, apostoli erkölcs szerint tisztelné. Az utolsó Sombori János vala, Simon Zsuzsánnának, désfalvi Simon János leá-

<sup>1)</sup> Uzoni: II. 252.

<sup>2)</sup> Uzoni közli Árkosi Benedeknek e vizsgálatról 1651. jul. 8. táján írott levelét. II. 251. A püspök és kísérete a leselkedő rablóktól alig menekhetének meg.

<sup>3)</sup> Dávid Ferencz egy dispensatiojában írja: intelleximus ex Seniore nostro Basilio Szekeressi pastore Ecclesiae in Huzt. Jakab E. Dávid Ferencz emléke. II. 17.

<sup>4)</sup> Uzoni: II. 235. 251.

<sup>5)</sup> U. o. 249.

<sup>6)</sup> Szentábrahám: *Historia Ecclesiae*. 116. §. — Uzoni: II. 251.

<sup>7)</sup> Uzoni: I. 156.

<sup>8)</sup> U. o. II. 462.

nyának, férje, ki az unitárius tanulókat és azoknak szolgálatát egész életén át kiváló szeretettel fogadta.<sup>1)</sup>

Látható a felhozottakból, hogy az unitárius vallás a XVI. és XVII. században Magyarország északi részén nem kis mértékben el volt terjedve. De könnyen elterjedhetett e vidéken már a politikai befolyásnál fogva is, mely a Szilágyságot, Szathmárt és Máramarost ez időben Erdélyhez csatolta. Ámde elterjedt az unitarizmus Magyarország oly részeire is, hol a legellenségesebb küzdelmeken kelle diadalmaskodnia. Mint a hogy Szathmár Németinél és Nagy-Bányánál megközelítette a Felső-Tiszát és Husztnál át is lépte: ép' úgy megközelítette Nagy-Várad, Belényes, Simánd, Békés, Makó és Hód-Mező-Vásárhelylyel az Alsó-Tiszát, sőt Szegednél át is lépte azt. A megnevezett egyházak mindenikét az unitarizmus legszebb hódításai közé kell számlálnunk. —

Debreczen a XVI. száz év folyamán nem kis jelentőségre emelkedett. A kálvinizmus innen indult ki térítő útjára az Alföld, a Szilágyság, Szathmár, s a Dunántúl felé. Papjai voltak, kik a tudomány művelték. E papok 1557. táján fejökbe vették, hogy a lutherizmust Erdélyben is fölváltatják Kálvin hitével.

Heves ellenállás fogadta felléptöket. Az 1557-ik évi kolozsvári zsinat megfosztotta állásuktól a hozzájuk hajló papokat.<sup>2)</sup> A kedélyek hevesen forrongtak; zsinat zsinatot ért. De 1559-ben<sup>3)</sup> melléjük állván Dávid Ferencz a szász lutheránusok püspöke, a küzdelem nem remélt fordulatot vett. Az új vallás bejutott az udvar körébe. A „bálványimádó“ katolikus papoknak az országból utat adtak. Erdély minden ízében protestáns országgá alakult.

Főlemelte e diadalt a debreczeniek lelkét. Főpapjok, Melius, országos hírnévre tett szert. Már-már mészterveket kovácsolt: a meg-

<sup>1)</sup> U. o. 252. — Érdekes a fennebb közlött egyházakkal összevetni, hogy bár a debreczeni hitvallást 1567-ben az Érmelléki, Szatmári és Szilágyi eszterességek részéről is aláírták, mégis Ér-Mindszenten csak 1585, Magyar-Keczelelen csak 1747, Perecsenben 1580, Rátonban 1645, Sarmaságon 1600, Szakácsin 1680, Szilágy-Csehe 1605, Sámsonban 1706, Varsolczon 1607, Darán 1705. és Magyar-Láposon 1602-ben alapítottak a ref. egyházak. Az ákosi és krasznai ref. ekkleziák alapítási ideje ismeretlen. Tasnádon, Sómlyón, Zilahon, Szathmáron, Nagy-Bányán és Huszton már a XVI. sz. közepétől fogva állnak fenn ref. ekkleziák. Mindezekről a Tóth Sámuel szerkesztette: „Magyarországi ev. ref. egyház egyetemes névtára az 1886. évre“ című derék munkából értesülünk.

<sup>2)</sup> Lampe. 110. 111. V. ö. Fekete M. A kolozsvári ev. ref. főtanoda régebbi és legújabb története. 9. 10. l.

<sup>3)</sup> Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. I. 44.

semmisített kath. clerus helyébe mint emel egy nem kevésbé hatalmas protestáns hierarchiát, amannak vagyónát, befolyását orthodox papjaira átörökitvén, sőt még a fejedelemnek is üstökét markokban tartván . . .<sup>1)</sup>

E pillanatban csapott le e fényes, aranyos álmokra a feltűnt unitárizmus. Hogy mily riadás kelt e véletlen veszélyre, élénken bizonyítják a fennmaradt irodalmi emlékek. A rettegett rationalismus, melynek a hittudós Kálvin is csak az inquisitor atyáktól kölcsön kért máglya érveivel tudott megfelelni, csakhamar állást foglalt Erdélyben. A kik eddig a „magyar vallás“, a „hitszabadság“ zászlait lobogtatták, az orthodoxia komor sánczai mögé üzetek. A szép zászlók elvesztek. A legkitűnőbb tisztek és egész zászlóaljok is átállással tenyegettek. Melius légvárai porrá omladozóban voltak. Sőt nemcsak eddig elért legszebb sikerei, de önmagának nyugodalma, jóléte, tekintélye is kockán forgottak. A nagyra látó papi fejedelem örökösét látta Dávidban, mielőtt maga meghalt volna . . . Ily külső alapon indult meg a legelkeseredettebb szellemi küzdelem.

A fennebbieken kísértők meg kulcsát adni a Melius használta harczmód szertelen különösségeinek. Ha ily emberi indító okait nem találják, sok részében nem tarthatnók azt egyébnek, mint a művelt emberi ész legsajnálatosabb tévedéseinek. Az egykorúak jól bepillantottak a sötét rejtekbe, mely Melius tettének rugóit fedé, mutatja a Debreczeni Disputatio, mely „Péter pápát“ a humor szikrázó fáklyájával „udvarostól“ együt megvilágítja.<sup>2)</sup> Az újabb kor is szerencsére napi rendre tért a vakbuzgó korlátoltság felett és megadván az egyházszervező és fenntartó Meliusnak, a jól megérdemelt koszorút nem tagadja meg az — elmés, nemes hitbajnoktól sem a nem kevésbé kiérdemelt kárhoztatást.<sup>3)</sup>

Némi jóvá tevő elégtétel érzetével jegyezzük fel azt, hogy Melius mózesi szellemű harcza az unitárizmus ellen nem Debreczen harcza volt. Az egyszerű felfogású higgadt magyar nép nagyon is

<sup>1)</sup> V. ö. a meliusi kánonok LXVII. ugy szintén az LVII. LXIII. LXXI—LXXIII. czikkeit. Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. 604—605. 590—591. 609—610. stb. lapjain.

<sup>2)</sup> Uzoni kézirataiból kiadta Jakab Elek: Koszorú. (A Petőfi-társaság havi közlönye.) 1879. 343—366. l. E színművet 1570-nek második felében szerezték. A nagyváradi disputatióról és az 1570-iki magyarországi unitárius térítésről vannak egyes fölismerető vonatkozások benne. Szerzője hihetőleg Karádi, a temesvári pap.

<sup>3)</sup> V. ö. Kiss Áron: A XVI. sz.-ban tart. m. ref. zsinatok végzései. 71. 599. Utóbbi helyen „szomorú dolognak“ nevezi Melius keresztényietlen túlzásait. Reánk, unitáriusokra nézve még szomorubb volt az!

hajlott az új igazságokra; ellenszenvét csupán mesterséges izgatás költé fel. Hogy mennyire hajlott Debreczen az unitarizmus felé, mindennél meggyőzőbben bizonyítja az, hogy vidékebeli ember lett apostola az új hitnek honunkban legelőször és sehol másutt nem hirdette elveit, hanem épen magában Debreczenben.

Körös-peterdi Arany Tamás fellépésének két irodalmi emléke maradt. Egyik terjedelmes és áradozó, mely a „megczáfolt tévelygéseket“ tartalmazza Meliustól.<sup>1)</sup> Az tűnik ki be'őle, hogy Arany né-mely nézete fölötte nagy homályban maradt, mint mikor például a szent lelket az „Isten szerelmének“ mondja. Más oldalról meg ujtái-sai nagyon is a szélsőségbe csapongtak, mint mikor pl. azt tanítja, hogy testi jókat Istentől nem kell kérni; a Mózes törvényeiből a népnek semmit sem kell tanítani. Annál világosabb és határozottabb a másik irodalmi emlék. Rövid reversalis ez tulajdonkép, melyben az új tanok merőben visszavonatnak.<sup>2)</sup> Hogy mily radicalis visszavonás és visszavonulás volt ez a megriasztott reformátor részéről, mutatja a megbüntetésére való hivatkozás, hogy ha ő a visszavont tanokról valaha valaki előtt még szólana; és mutatja az, hogy míg előbb Tamás apostol azt hirdeté: nincsen ördög, ördög az embernek büne,<sup>3)</sup> addig eme nyilatkozatának végső tétele így hangzik: Sok ördög vagy on. És e mindenesetre sokat mondó kifejezés után jön neve annak a tizenöt tekintélyes hittudósnak, kiknek érvei a Tamás ur kételkedését ily hamar a helyes irányba terelték.<sup>4)</sup>

Hogy minő hatást tett Arany fellépése magára Debreczen né-pére, érdekesen világítja meg a Huszár Gál ajánlása, melyet mint

<sup>1)</sup> Az Aran Tamás hamis és eretnec tevelgesinéc es egyeb soc teuelgéseknec mellyec mostan az elfordult feiő emberec közöt elárattanac, meghamisítási — — a Debretzeni Tanittóc által, ki uolt szent Andras napian és Karacson Havanak 1. 11. 12. 13. es 14. napian, az egész Keresztyeni gyülekezet elöt, Christus Vrucn születese utan ennyi esztendőben. 1561. Debretzöm. 1562. — Érdemes a fölemlítésre, hogy az 50. lapon Meliusnak egy elveszett latin könyvére történik hivatkozás, melyet Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárában hiába keresünk.

<sup>2)</sup> Az Keres Peterdi Aran Tamás vallási, az ő eretnek tudományából való megtérése után, a debreceni ekklézsia előtt. 13. Decembris 1561. Révész: Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1873. 49. 50. l.

<sup>3)</sup> Ez állítást az orthodox püspök eképen czáfolja meg: Az ördög lelki állat. De a bűn nem állat, hanem változó vétek. Aran Tamás hamis és eretnek tévelygési. 104. l.

<sup>4)</sup> Gál papnak például, Miklós papnak, Péter püspöknek, a főbirónak, az udvarbirónak, a szabolcsi viczispánnak stb. M. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező. 1873. 50. l.

kiadó a Melius könyve elé függeszt: „Szólok rövid beszédvel — ugymond — csak a minapi Disputaciokról, kiket Aran Tamás nagy készülettel (!) alattomban (!) a ti várostokba behozott és indított vala. Egy előben mennyi sok jámbor keresztyéneket háborított vala meg<sup>1)</sup> az ő Arrianus tévelygésivel. — — De osztán végezetre az Isteni tiszteletben való ti szorgalmatosságtokval és a ti lelkipásztoritoknak erős és igaz tudományával melly igen könnyen megtére.“ Azután őszinte lelke a kiadónak ily naiv módon nyilatkozik: „De azt ne alítsátok, hogy titeket az Isten immár *ennek utánna* efféle tévelygésekkel meg nem próbálna. Mikor a Christus és szent Pál<sup>2)</sup> efféle előljáró tévelygéseket és istentelenségeket láttanak a népek között, a kik ellen e kis könyvecskét Melius Péter a ti pispetek írta, biztonnal azt ítélték (!) belőle, hogy nagyobb és veszedelmesb eretnekségek következnek utánna. Szükség azért, hogy minden készen legyen igaz tudományával a jöendő tévelygéseknek rontására.<sup>3)</sup> Mert *nemcsak a bolond pápistákkal uagyon minékünk bajunk*. — — Félek rajta, hogy a mi utánnunk való időben, olyan nagy vakság és rettenetes tévelygés ne szálljon a mi nemzetünkre is,<sup>4)</sup> mint azokra a nemzetségekre és helyekre, *a hol Christus urunk, szent János evangelista és szent Pál tanítottak.*“<sup>5)</sup>

Arany Tamás kudarcza részünkről abban leli magyarázatját hogy az elméket elő nem készítve lépett fel. Hiszen a hirtelen jött erős fény is elvakít inkább, mintsem fölvilágositana. Másik hibája Aranynek a feltűnő homály Meliustól ránk hagyott egyes tételeiben, más helyeken meg a még feltűnőbb kirivón vakmerő túlzás. Harna-

<sup>1)</sup> Hihetőleg hitnézetei elfogadására birván, jegyzi meg Kiss Áron: A XVI. sz.-ban tartott m. ref. zsinatok végzései. 438.

<sup>2)</sup> Sajátságos, hogy a felső-magyarországi harcza is az unitárizmus ellen, később mind az itt feltüntetett nyomokon haladt. A szikszói (1568) zsinat egybehívó levele pl. így szól: „Az apostolok ideje körül támadt az a gonosz vélemény, mely Krisztust az ő istenségétől megfosztotta.“ Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. 615.

<sup>3)</sup> „Szedje össze kiki az érveket, hogy Árius annál hamarabb megszégyenüljön.“ U. o.

<sup>4)</sup> „Fájdalom, minden emberi gondolaton és reményen kívül — — Árius — — visszatért e világra, Szervét cinkostársaival nyíltan hadat izent az igaz háromságnak és a fiu valóságos istenségének, kinek ha csak erősen elment nem állunk, kétségen kívül oly tömegre fognak szaporodni, mint hajdan.“ Szintén a szikszói zsinat egybehívó levele. U. o.

<sup>5)</sup> Az Aran Tamás hamis és eretnek tévelygési. 2. 3. l.

dik és legfőbb hibája kétségkívül az volt, hogy egyedül szállt szembe egy fényes dialektikával rendelkező papi gyülekezettel, mely erős és igaz tudománnyal a szegény tévelygő juhot — Huszár Gál kifejezéseként — mely igen könnyen megtéríthette!

Jobban meggyült bajok a felvidékieknek Lukács pappal, ki Egerben 1565-ben az unitarizmus némi halvány visszfényével lépett fel.<sup>1)</sup> Hitvallásán — mint egyik nevezetes kálvinista tudós megjegyzi — „ma tán nem is igen ütköznék meg még a ridegebb orthodoxia sem.“<sup>2)</sup> Ma tán nem, de akkori theológiájok zsinatról-zsinatra hurcolta a többinél szabadabban gondolkozót. Két éven keresztül csáfolgatták siker nélkül; míg végre 1568-ban Melius ösztönzésére<sup>3)</sup> megtalálták ellene a legorthodoxabb érvelést: Szádváron fogságra vetették.<sup>4)</sup> Öt hosszú éven keresztül folytatták ott is egymaga ellen a térítés nehéz munkáját. A kálvinista atyafiak mellett a róm. kath. barátok is fáradhatatlanul buzgolkodtak<sup>5)</sup>. Mignem elvégre 1573-ban a kellőn elkészített fogoly aláírt egy levelet, mely sem írójának, sem iratóinak, sem az erdélyieknek, a kik ellen szólt, tisztességére nem vált. Mindazáltal akadtak, a kik örvendtek, hogy a hoszszútörő kegyes munkát végtére is méltó siker koronázta.<sup>6)</sup>

<sup>1)</sup> Egeri Lukács 1552. őszen iratkozott be a wittenbergi egyetem hallgatói közé. 1558—1564-ig a kolozsvári eklézsia magyar prédikátora volt. (Fekete M. A kolozsvári ev. ref. főtanoda régebb és legújabb tört. 11. l.) 1565-ben hitták meg Egerre, épen úgy mint Kassa meghitta 1557-ben Kolozsváról lelkészének Dávid Ferenczet, ki azonban e meghívást nem fogadta el. (Frankl: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. sz.-ban. 114. l.) Egeri Lukács később Ungvárra ment, hol esperes is volt. (V. ö. Lampe. 602. Kiss Áron: 623. 625.) Innen vitték a kassai zsinatra és fogságba. Tudományos készültségű, de gyöngye, beteges ember lehetett. (Lásd Fekete M. imént idézett munkájának a Kolozsvár városi levéltárból közölt eddig ismeretlen adatait.)

<sup>2)</sup> Kiss Áron: A XVI. sz. ref. zsinat végzései. 441. Ugyanezen tudós idézett művében Egeri Lukácsról még így nyilatkozik: Mindaddig ostromolták, míg az unitarizmus csirái a felső vidékeken végleg elnyomattak. 636. l. Ismét alább: Ha erőre kapott volna véleménye, ez szinte romlására vezetett volna a szentháromság bevett tanának s végfeljelményében az unitarizmusmal fejeződött volna be. U. o. A ki e három észrevételt összeveti, nem kis érdekű következtetést vonhat le belőlük.

<sup>3)</sup> Kiss Áron fennebbi munkájában takarni igyekszik a Melius részességét Egeri Lukács bebörtönöztetésében s a kath. clerusra igyekszik vetni azt. 628. l. Szabó Károly ellenben nyíltan kimondja, hogy „leginkább M. ösztönzésére“ vetették börtönbe. Keresztény Magvető. VII. 248.

<sup>4)</sup> V. ö. Lampe. 213. Nagyváradi Disputatio: 130. 131. Kiss Áron: 628.

<sup>5)</sup> Kiss Áron: 635. 628.

<sup>6)</sup> Közli e levelet egész terjedelmében Lampe: 215—217.

Melius nem örvendhetett már táborra ez újabb győzelmének. Egy évvel előbb elköltözött oda, hol nem raknak a lélek szabad röptére bilincseket. Tartunk tőle, hogy egész hátralevő életén át megzavarta álmát az a lánczok közt synylődő rab ott a szádvári toronyok sötét üregében. Nem a lélek furdalásait értjük, a vagy férfiú lelke rajta, mint tette túl magát ezen; de értjük azt a rettetető félelmet, hogy ha az erdélyi mozgalom összetalálkozik a felvidékivel, saját egyházára mily istenítélet keletkezik abból. 1566-ban benn járt vala Erdélyben: talán sikerül csirájában elnyomni a fejlődő veszedelmet. Különbén történt. Vetélytársát egy fényesen megfutott pálya dicsőségétől, tanítványok és barátok seregétől környezve találta. Láthatta Melius, mily bizton halad a reformátor merész ösvényén előre. Meggyőződhetett arról, mint megérték az elmék az ujításra és mily készséges a szabadelvű papság, meg a felvilágosult nemesség az ujítás elfogadására. — Melius letett egy időre Erdélyről. A magyarországi részek biztosítására gondolt. Összehívta 1567-ben Debreczenbe a hitére vonható ref. és lutheránus papságot. Megeskette őket, hogy a helvét egyháztól el nem állanak. Törvényeket szabott nekik és megalkotta részökre az újabb debreczeni hitvallást.

Távol legyen tőlünk, kicsinyelnünk e lépés fontosságát. Jól tudjuk, hogy e 74 kánonban és 2 hitvallásban kiönté Melius egész lelkét, fölülmulván önönmagát és nem mulatván felül sem azelőtt, sem azután senkitől. Ezt mind jó, mind rossz oldalaira nézve egyaránt elismerjük. A jó az volt, hogy az egybegyült 17 esperesség segélyével erős magyar protestáns egyházat alkotott, mely a mivelt külföld, pl. a tehetetlen helvéták vagy a pártviszálytól szakgatott Németország megfelelő rokonszenvére és segélyére is támaszkodhatott. A rossz az volt, hogy ha mindaz, a mi e hitvallásokban szentesítve és e kánonokban javasolva van, életbe lép, akkor Magyarország egy oly véres barbárságba süllyed vissza<sup>1)</sup>, a mely példátlan a protestáns művelődés történetében.

Nem mutatunk itt arra a saját korától is elmaradt pogányos felfogásra, mely szerint Melius lapokon keresztül szükségesnek tartja

<sup>1)</sup> Melius még Mózesen is tultesz a büntetések kegyetlenségében. Alig tud büntetést vagy vétséget találni, melyet ne öléssel vagy égetéssel kárhozzatna. V. ö. LV., LVII., LXXVIII. stb. kánont. Nem győzi a fejedelmet, törvényhatóságot és birákat eleget szidni azért, hogy a büntetéseknel a magyar törvények szerint járnak el és nem az ó-testamentom rendelkezései szerint. V. ö. az LVI. LXXIII. kánonokat, (Kiss Áron. A XVI. sz. tart. m. ref. zsinatok végzései. 587., 590., 610., 589. stb.)

vizsgálni és bizonyítani, hogy az „asszony állatoknak“ is van lelkök, sőt e lélek a mennybe is mehet,<sup>1)</sup> Nem akarunk itt rámutatni, hogy a „lélekboldogítókat“, vagy a „szabadakarát vallóit“ is e hitvallások épen úgy kárhoztatják, mint az „Ezopus kutyáit“ azaz a katolikusokat, vagy a „Szervét vargáit“<sup>2)</sup> azaz a Dávid követőit: de mint szorosán tárgyunkhoz tartozóra felhívjuk a figyelmet arra, hogy Melius a protestantismus előhajnalán, melyet a modern civilisatio beköszöntőjének szeretünk tartani, feleleveníteni törekszik azokat a barbár törvényeket is, melyekkel Mózes egy rabszolgcsoportot akart az állatiság fertőjéből emberi nemzetté kiemelni. S nem csak hogy életbe léptetné az ellenkező végletekre alkotott eme rettentő megtorlásokat, csupán a végett, hogy a felvilágosodás után sovárgó elmékre, ha ideig-óráig is, bilincseket rakhasson; de eljárása sajnálatra méltó voltát tetézi még azzal is, hogy a szabadabb gondolkozású hiveket egyenesen és öntudattal silány képmutatásra unszolja!<sup>3)</sup>

1) Az egeri nők korszakában történt ez s a tájt, mikor Kraszna- és Közép-Szolnokmegyék főispáni székén királyi jóváhagyással egy asszony ült: Drágfi Gáspárné özvegye. Kiss Kálmán: A szathmári református egyházmegye tört. 81. l.

2) Kiss Áron: A XVI. sz.-ban tartott m. ref. zsinatok végzései: 494. 497. 499. E név czélzás akar lenni arra, hogy Dávid Ferencznek atya varga volt. A Debreczeni Disputatio humora felkapja ez elnevezést és „Péter papával“ szemben mindenütt Varga Ferenczet szerepelteti. Különben Melius az ilyen elmességben szinte kifogyhatatlan. Mint pl. Szervét ebei 486. 488. 492. 498. Szervét-féle disznók 495. lap. Nehogy az együgyűeket e vargás okoskodások elakasszák. 486. stb. stb. Ellenben a 484. lapon: kolozsvári atyafia k.

3) V-ik kánon: Az irás az egyetértést megháborító eretnekeket megköveztetni parancsolja. Miként Illyés megölette a Baál papjait, mivel nem akartak engedelmeskedni. Kiss Áron: 566. LXIV-ik kánon: Isten ígéje szerint tanítjuk, hogy az istenkáromlók és eretnekek — halálos bűnösök, kiket az egyházból ki kell vetni, a hatóságoknak pedig a fegyver hatalmával megöletni. Kiss Áron: 598. 599.

Még nevezetesebb e kánon indokolásának vége, mely így hangzik: Azt parancsolja az Ur, hogy az Istenkáromlókat meg kell kövezni. 3 Móz. 24. Minden eretnek istenkáromló. Tehát meg kell őket ölni. Az apostol is azt parancsolja, hogy az eretneket, egy vagy két megintés után el kell kerülni. Tit. 3. 2 Tim. 3. 4. A mit pedig némelyek ellenvetnek, hogy a konkolyt nem kell összegyűjteni: az a színmutatókról, polyváról, a rosztól, melyek a hálóban a jó halakkal összevegyültek, azaz, a kikek bűneik elfedezve vannak, nem nyilván istenkáromlók, szakadárak, gyilkosok, paráznák, hanem a búzában lappanganak: ezeket tiltja meg kiirtatni. Mert a színmutatók, gonoszok többen vannak, mint a választottak. Ha ezek mind megöletendők volnának, az egész világot, el kellene törölni. Tehát a konkolyokat, melyek még most a fűben vannak, nem kell kiirtani, hanem mikor megérnek, a



Erdélyben a viszhang e kánokokra a felháborodás lön. Valóban kétséges, hogy minálunk a hitujítás oly hamar és oly messze-  
menőleg folyt volna le, ha Melius esetlen túlkapása az udvart, a  
nemeseket, a fenkölt érzést és a szabad gondolkozást oly alaposan  
el nem riasztja Kálvin egyházától. A küzdelem eldőlése most már  
csak napok kérdése volt. A Melius korszakalkotó fellépése itt nálunk  
is kezdé megtermeni gyümölcseit. Egyik hitvallását a megsértett és  
hatalmában korlátolni óhajtott királynak ajánlá, mint „az igaz egy-  
ház pártfogójának“: a király valóban fel is lépett, — mint az igaz  
egyház pártfogója.

Ez időtől fogva látjuk, hogy János Zsigmond maga is szemé-  
lyesen részt vesz a hitujítás mozgalmaiban. Eddig csak szabályozta  
felségi hatalmával annak menetét, remélve, hogy sikerül kiegyenli-  
teni az eltéréseket és sikerül birodalma különböző elemeit egységes  
protestáns egyház által egyesíteni. A debreczeni zsinat óta maga  
is pártállást foglal s az unitárizmust törekszik diadalra juttatni.  
Mindjárt kezdetben nyomdával ajándékozta meg őket, hogy hitné-  
zetüket szélesebb körben terjeszthessék. Csakhamar rá Gyulafehérvárt  
a királyi palotában saját személyes részvételével vitatkozást rendez.  
Rokonszenvével az új vallás mellé bírja a főurakat. Testületté en-  
gedi alakulni az „erdélyi egyetértő papok“ ekklézsiáit. A megalakult  
egyház püspökévé Dávidot téteti. S mikor hire fut, hogy a Gyula-  
fehérvárról haza ment orthodox papok Magyarországon a erdélyiek le-

a gonosz eretnekek bűnei kivilágosodnak, megparancsolja az  
Ur őket megöletni, láb alól eltétetni, hogy ne éljenek. 2 Móz. 22.  
23. 4 Móz. 17. 18. 3 Móz. 19. stb. Ime a büntetéstől megmentő szent kép-  
mutatás codificálva!

Azonban semmi sem igazabb, mint az, hogy minden tulhajtás már ön-  
magában hordja büntetését. A meliusi kánonok elé a véletlen keserű szatirája  
bevezetésül e nehéz sorokat tette: Minden egyházi szolgának és hiveknek vi-  
gyázni, tanulni és a gyümölcshezásban szorgalmasnak kell lenni. Le kell ne-  
kiek győzniök az ördögöt, a bűnöket a Krisztus fegyver-  
zetében, a Szentlélek segélyével, az igaz tudomány által.  
De haj, sokan a pásztorok közül tunya heverésben, gyönyörök közt élnek, nem  
vizsgálják az írásokat, nem figyelmesek az olvasásban és tanításban, azaz nem  
olvassák a bitliát és nem is tanulnak. Nem képesek legyőzni a sza-  
kadárokat az igaz tudomány által, hanem mindjárt közvet-  
lenül a fejedelmek fegyvercivel akarnak megfelelni elle-  
neiknek. Mert mámor és részegeskedés által elchezítve elbutulnak... Kiss  
Áron: 562. 1

győzésével dicsekednek:<sup>1)</sup> egy utolsó döntő vitát hiv össze Nagyváradra, hogy Melius megalázása saját hivei előtt is tudva legyen.

A nagyváradi zsinatot tekinthetjük az unitárius vallás nyilvános fellépésének Magyarországon. Hogy egyes egyházak azonban már azelőtt is alakulni kezdetek és Dávidtól papot kértek, sőt néhány egyház meg papostól együtt áállt, kitűnik ez Dávidnak meghívó leveléből, melyben a zsinat okait következőleg adja elé:

„Először, a mi magyarországi lelkész vagy tanító atyánkfiai nemcsak a mi személyünket, hanem az általunk vallott isteni igazságot is különféleképen ócsárolják. Továbbá, ha találkoznak a lelkészek között, a kik azon tudomány igazságáról lelkőkben meggyőződtek és azt követik, azokat nemcsak kárhoztatják és helyökről elűzik az ország törvénye ellenére, hanem még kényszerítik is, hogy lelkők ismerete ellen tagadják meg az igazságot; a miből különféle botrányok, egyenetlenségek és zavarok keletkeznek a keresztyéni és atyafiságos szeretet ellen. Harmadszor, midőn a mi atyánkfiait, a kegyesek kívánatára, hozzájok tanítói hivatalra kibocsátottuk, azokat nemcsak rágalmaikkal támadják meg s magán vitáikra idézik, hanem még a prédikálástól és az igazságtól is eltiltják és csodálatos mesterkedéssel kigondolt híreket terjesztenek az ő győzedelmökről és a mi megveretésünkről, a miben sokan, kivált a kik a tudomány igazságában megerősödve nincsenek, megbotráncognak. Az ilyeneket meg nem erősíteni s meg nem vigasztalni, isten és emberek előtt nagy bűn lenne.“<sup>2)</sup>

Összevetve az itt mondottakat a Melius egy időben tett nyilatkozatával, mely szerint ők az erdélyieket odújokból vitatkozásra kihitták s ezek reájok iskolás ujonczákat küldték ki;<sup>3)</sup> és összevetve mindkét adatot a Thuri Mátyás 1568. márcziusában Wolphhoz küldött levelével, melyben azt állítja, hogy Magyarország Egri Lukács kivételével az új vallás pestisétől még meg van kímélve, hár

<sup>1)</sup> Ilyenforma érdekes dicsekvés Meliustól már 1567-beu ez: A Szentháromságról felséges II. János fejedelemhez irt védbeszédünkben több ezerszer bebizonyítottuk, hogy a Krisztus létező Jehova. És ezzel a szurokba ragadt legyek és bogarak saját törökben megfojthatnak. Kiss Áron: 498.499. Megjegyezzük, hogy ez a szurok itt czéloz a Dávid F. származására.

<sup>2)</sup> Lampe: 224. 225. Kiss Áron: A XVI. sz.-ban tart. m. ref. zsinat. végzései. 637.

<sup>3)</sup> Lampe: 253. Kiss Áron: 640.

sok ekklezsia már is ingadozik: <sup>1)</sup> összevetve mondom ezeket, kitűnik, hogy 1568. tavaszán kezdtek a papok a Szilágyság és Szathmár vidékein az unitárizmus mellett nyilatkozni, sőt 1569. táján Dávidnak egyes ujon alakult gyülekezetek számára még lelkészekről is kellett gondoskodnia.

Megjelentek 1569. okt. 20-án Váradon a küzdő felek. Melius pártja a felső-magyarországi papokkal megerősödve jelent meg, ugyanazokkal, kikkel Egri Lukácsot — az erdélyiek kifejezése szerint — Szádvárra bedisputálta. Dáviddal a fejedelem jött, az „országbeli nagyságos urakkal és minden udvara népével és minden sereginek nemes vitézlő hadnagyival és egyéb nagy sok jámborokkal.“ Szemmel láthatta a magyarországi nép, hogy az eddig Melius után ismert Sźervét-féle vargák nem megvetendő fényes gyülekezetet alkotnak. Dávidnak gondja volt arra is, hogy a zsinaton a magyarországi unitárius papok is megjelenjenek. <sup>2)</sup> Fejedelmi megbízásból Békes Gáspár és Bocskai György ügyeltek föl a vetélkedésre; mindketten magyarországiak és mindketten az új hithez tartozó nagyhatalmú dynasták.

Mint kezdődött meg a vita és mint folyt le, nem tartozik e vázlat körébe. Mint szorosán történelmi mozzanatot csak azt emeljük ki, hogy mikor Meliusék mind azon erősködtek, hogy vagy a vitának bírakat tegyenek, mint ők Egri Lukács ellen tették, <sup>3)</sup> vagy pedig mindkét fél erősségeit a külföldi refo r m á t u s tudósok ítélete alá bocsássák, <sup>4)</sup> a király nyilvánosan kitört. Szavai pontról pontra bizonyítják a mi felfogásunkat a két vallás küzdelmének történelmi érdekéről:

— Mi tőlünk és a miéinktől tinéktek semmi bántástok nem volt! Megmondották Melius Péternek a mi szónkat, hogy a mi birodalmunkban ne pápálkodjék, a papokat az igaz vallásért ne kergetse, a könyveket meg ne égesse, senki hittel az ő vallása mellé ne kötelezzon! Mert a mi birodalmunkban, miképen arról törvény is vagyon, mi azt akarjuk, hogy s z a b a d s á g l e g y e n! Továbbá tudjuk, hogy a hit Istennek ajándéka és a lelki esmeret semmire erő-

<sup>1)</sup> Lampe : 222. Thuri e levelével a külföldi tudósok segélyét kéri az unitáriusok ellen. Megjegyzi, hogy Egri Lukács az ő mérgét kevésé olthatta be másokba; mindazáltal Wolph, Bullinger stb. támogatása kell, hogy megerősítsék a „plurimas Ecclesias jam fere nutantes.“

<sup>2)</sup> Kiss Áron: A XVI. sz.-ban tartott m. ref. zsinatok végzései. 644.

<sup>3)</sup> Nagyváradi Disputatio. 130.

<sup>4)</sup> U. o. 129.

szakkal nem vitethetik. Ezokáért, ha e határban meg nem marad, szabadon a Tiszán túl mehet.<sup>1)</sup>

Ötöd nap, mikor a király akaratából is felszólítá Bocskai György a vonakodó Meliust, hogy Krisztus „láthatatlan és halhatatlan“ istenségét, mint ígérte, bizonyítsa be a szentírásból, Czeglédi György, nagyváradi lelkész, protestálva felszólalt: ők vallásukat nem kötik Melius mellé; ha ez legyőzetik is, előbbi nézetük mellett megmaradnak.<sup>2)</sup> Meggyőződhetett ebből is a király, hogy minden Melius ellen intézett ostrom haszonnélküli. Egy utolsó próba után másnap kijelenté, hogy az ellenkező fél „csak tétováz“, „az igazságot kerüli“ és „a kérdésre felelni nem akar“: berekeszti hát a vitát, országos dolgok miatt Erdélybe kellvén mennie.<sup>3)</sup>

Igy végződött a mindkét félre oly emlékezetes vetélkedés. Az udvar hazatért; a fényes gyülekezet eloszlott. Bár nem jutott tökéletes befejezésre, a zsinat hatása mégis el nem maradt. A magyarországiak ugy emlékezhettek reá, mint egy szép álmra. A hazatért Meliusék, saját nyilatkozataik szerint, mint számtalan győzedelmek egyikére.<sup>4)</sup> Nem e mellett látszanak bizonyítani a zsinatot követő események. Dávid kiadta a zsinat történetét; Melius és társai hallgattak vele.<sup>5)</sup> „Ettől fogva az unitárizmus még jobban terjedt; egymagában Váradon 3000 ember tért át.“<sup>6)</sup> „Az unitárizmus diadala Erdélyben a váradi zsinat óta teljes volt.“<sup>7)</sup>

<sup>1)</sup> U. o. 130. 131.

<sup>2)</sup> Nagyváradi Disputatio. 142. 143. Melius ígéretere nézve l. 120. 121. stb. Vesd össze Kiss Áron: XVI. sz. tart. m. ref. zsinatok végzései. 70.

<sup>3)</sup> U. o. 168. 169. A király nyilatkozatára nézve l. az Előszót. X. l.

<sup>4)</sup> Csak imént is Kiss Áron Czeglédi Györgyről azt állítja, hogy Váradon Blandratát legyőzte. (XVI. sz. tart. m. ref. zsinatok végzései. 70. l.) Mi ellenben ugy tudjuk, hogy Blandrata egy szó nem sok, de annyit sem szólt bele a vitába. Hogy mért nem szólt, annak sok oka van; a legutolsó az, hogy a vita magyarul folyt, Blandrata pedig magyarul nem tudott. V. ö. Jakab Elek: Dávid F. emléke. 138.

<sup>5)</sup> Hogy a nagyváradi disputatio valóban Meliusért és a Magyarországon üldözött unitárizmusért volt tartva, kitetszik az a disputatio történetének előszavából is, mely az egész Magyarország keresztényeihez szól; de még jobban kitetszik a czimlapra jelszóul kitett émez intő szemrehányásból: Meglássátok, mint cselekedtek ez emberekkel. Én azt mondom, hagyjatok békét ő nekik és ne bántásotok őket. Ha emberektől vagyon ez a tanács és ügyeközet, elbomol. Ha pedig Istentől, nem bonthatjátok el, mert hiában tusakodtok ellene. Csel. V. 35. 38. 39.

<sup>6)</sup> Szilágyi Sándor: Erdélyország tört. I. 382.

<sup>7)</sup> U. o. 383.

Ámde voltak azért az unitáriusok között is, kiket korántsem elégitett ki a váradi zsinat sikere. Elseje ezeknek kétségkívül maga Dávid Ferencz volt, kitől a király megvonta a szót, mikor a berekztést kimondotta. A másik elégedetlenkedő Basilius István vala, az eddigi zsinatok leghevesb vitázója, kinek számára Váradon nem termett babér, szóhoz is alig férhetvén. Dávid könnyen segített magán, mellékelte a disputatio történetéhez hitvallását, melyet a zsinaton elé nem adhatott s ennek végéhez oda toldotta elmaradt mondanivalóit is. Basilius úgy igyekezett kárpótolni magát, hogy künn maradt Magyarországon és saját kezére folytatta a disputatiót.

Négy körülményre látjuk támaszkodni Basiliust e nevezetes föllépésénél. Első kétségen kívül a törvény, mely már több ízben, de a mult évben kiváló határozottan hangsúlyozta, hogy a prédikátorok az evangeliumot minden helyeken szabadon hirdessék, kiki az ő értelme szerint. A község ha venni akarja jó, ha nem, senki ne kényszerithesse reá. De olyan prédikátort tarthasson, a kinek tanítása ő nekie tetszik. Senki a superintendensek közül ne zaklathassa érte, sem a községet, sem a papját.<sup>1)</sup> A másik körülmény, mely Basiliust bátorsággal töltötte el, János király fellépése volt a zsinaton, mikor Meliusnak félre nem érthető módon szemére vetette vakmerő papálkodását, könyvégetéseit, papzaklatásait és kereken kimondta, hogy országa határán túl mehet, ha annak törvényeit tisztelni nem akarja. — A harmadik, mihez reményeit kötözte, a zsinat hire volt, mely messze földön felkölté az érdeklődést azon új elvek iránt, miket Erdély tudósai és hatalmasai vallanak. — És végre, a mi Basiliust a legfőbb bizalommal töltötte el, az a saját tudományában, tudománya hírében és Isten segítségével vetett bizakodás vala.<sup>2)</sup>

1) 1568-ban Tordán. a vizkeresztnap i országgyűlésen hozott törvény. Meg erősítve 1569-ben Medgyesen.

2) Basilius Kolozsvárt 1524 tájt született. 1549—1555-ig Wittembergán és Jenán tanult. 1555—1557-ig lector volt a kolozsvári főiskola mellett. 1558—1564-ig ugyanott rector Dávid Ferencz helyében. 1564-ben pap Tordán vagy Rettegen. 1566. elején Dávid Ferencz magához veszi, az iskolában tanár s a kolozsvári magyar ekklezsiának papja lesz. Már ekkor, saját bevallása szerint. unitárius elveket hirdetett. Erdélyben mind a megyéken, mind a székelyföldön számos ekklezsiát alapított. 1568-ban két könyvet ad ki az unitarizmus terjesztésére. Figyelme már ekkor Magyarországra fordítva. Nehezen szenved a szidalmat, mellyel onnan őt azok illetik, „kik nem tudják, mit cselekednek.“ E

És ekkor egy sajtószertű jelenetet látunk kifejlődni. Azt, hogy a kik ellen Melius két év óta az ó-kor minden szörnyeit kész volt földézni, azok közül csak egygyel is saját népe ítélőszéke előtt a szó, a tudomány, a diadalektika minden mesterséges hatalmával papjai serege által segítettve is meg nem bír.

Basilius rövid időn kilencz városban jelent meg és megalapított kilencz egyházat.

Magát Debreczent kivéve a tiszántúli egyházmegye legerősebb helyeire vitte be az unitárizmust.

Az addig szolgált lelkészeket elűzte, semmi mással, mint a szó hatalmával; vagy egységét kötött velök és a református és unitárius hitvallók együtt egy templomba jártak istentiszteletre.<sup>1)</sup>

Legelőször is Vár adon szervezte az új egyházat. Ő volt fő eszköz — Uzoni szerint — annak a 3000 embernek áttérésében, mely a váradi unitárius gyülekezetet megalkotta.<sup>2)</sup> Hogy e gyülekezet 1569 őszen alakult meg és hogy valóban Basilius fáradtott legtöbbet érte, bizonyítja az akkori ref. lelkész Czeglédi György és ref. iskolaigazgató Károli Péter tanúsága.<sup>3)</sup> Hogy itt, a Melius után következő püspök székhelyén, egyházunk még 1598-ban is fennállt, bizonyítja az a házassági ügy, melyet onnan fölebbezve ez évről talált Uzoni Consistoriumunk jegyzőkönyvében.<sup>4)</sup> Hogy Nagy-Váradon az unitáriusoknak eleinte iskolájok is volt, ezt ki-

szídmaktól akarja könyvei által „megmenteni tudományát.“ „Mert hiszi, hogy sok lelki éhezők és szomjuhozók várják efféle írásait Magyarországba, holott tiltva vagyon, hogy az Istennek igéjének tiszta eledelét és italát az Christus juhait be ne vegyék; hanem az emberi szerzéseknél és conciliomi végezőseknek polyvájával és szemetével legeltessék ő magokat. Jaj ezeknek!“ („Egy néhány kérdések az keresztyén igaz hűtről“ cz. munkájának előszava.)

A kitartás és szorgalom mintaképének mondják őt. Mintegy 10 munkát irt, melyekből csak hármát adott ki tudunkra.

<sup>1)</sup> Makón akadtunk ennek nyomára. Hátrább bővebben.

<sup>2)</sup> Historia Eccl. Unitar. I. 153.

<sup>3)</sup> Az ide vonatkozó helyet Kénosinál találtuk kijegyezve. Előbb megjegyezi, hogy Basilius a nagyváradi disputation részt vett, „forte tunc sine Ecclesia, si vera sunt, quae ad An. 1569. in Libro quodam Debrecini publicato, Georgius Czeglédi et Petrus Caroli scribunt, haec enim in Praefatione sunt: Basilius István fogadott nyáját elhagyván mostan hivatal kívül a váradi anyaszentegyház után indult, hogy ezt is az igaz mellől elvonja etc. Item cap. I. Basilius István az kolosvári prédikátor, az keresztyéni gyülekezetnek közönséges hivatalja nélkül, mostan Váradon rekeg etc. De typographiis Unitar. 165. I. Erd. Muz. Gr. Kemény József-féle gyűjt. XXIV. kt.

<sup>4)</sup> Uzoni: Hist. Eccl. Unitar. II. 238.

mondja egy 1744-ben kidolgozott főkörmányszéki terv, mely az erdélyi unitáriusok kiirtását jézsuita agyban kifőzött módozatok szerint ajánlja.<sup>1)</sup>

Kit hagyott Basilius az új ekklezsiában papnak, még eddig nem találtuk följegyezve. Annyi bizonyos, hogy ő még az ősz végén vagy a tél folyamán kiment Belényesre. Belényes a váradi esperességnek Várad után legjelentékenyebb városa volt. A magyarság akkor e vidéken — épen ugy mint Lugoson, Karán-Sebesen, az erdélyi végvidék többi váraiban — a mainál sokkal erősebb lábon állt. A városnak mai ötféle temploma helyett is, akkoriban csak egy temploma lehetett. Egy második legfeljebb a várban ha volt, a várbeli vitézek számára. A nép 1553-ban a Lutheránus vallásra állt. Később az urvacsora hitében Debreczent követé. Most hogy Basilius az új vallás ígéivel közöttük megjelent, elküldték a református papot.<sup>2)</sup> Vár és város átállt az erdélyi vallásra.<sup>3)</sup>

<sup>1)</sup> Az Ecclesiastica Commissio levéltárából közli Jakab Elek. Ker. Magvető. XVIII. 395.

<sup>2)</sup> Kénosi szerint Dávid Ferencz „Az egy Atya Istennek és az ő áldott Szent Fiának, az Jésus Krisztusnak Istenségekről igaz Vallástétel“ cz. munkájában Károlinak 1570-ben kiadott unitáriusellenes prédikációira válaszolván, így szól: XIII. Calumnia. Azt írja, hogy sok jámborokat helyekből kiűztünk és azoknak helyeit occupáltuk. „Futnak — ugymond — nagy erősen sok ecclesiában hivatal nélkül; sok jámbor tanítókat helyekből kiűztvén, mint Basilius István Belényesből Basilius Nagyalvit, a mi Atyánkfiát, mindaddig forgódék, hogy kicutiálá hideg télben, háza népével, Makórol azonképen, Simándról, Temesvárról és nagy sok helyekről.“ Az jámborok, kiknek Isten a szemeket megnyitotta és a mű vallásunkon vadnak és tanítókat hittanak, refutálják ezen hazugságot. Mű nekünk hatalmunk nintsen, hogy valakit helyéből kiűznénk, hanem az, a ki mondotta: Quia repulisti Scientiam et ego repellam Te, ne fungaris mihi Sacerdotio. Lásd: Kénosi Tösér: De typographiis Unitariorum. 196. l. Erdélyi muzeum, gr. Kemény József-féle gyűjt. XXIV. kt.

<sup>3)</sup> A „Debreczeni Disputációban“ a módot is meglátjuk, miként történhetett ez. Az erdélyi prédikátor beszáll a bíróhoz és jelenti, hogy papjai nem igaz tudományt tanítanak: ő kész ezt szemben velök nyilvánosan is bebizonyítani. A bíró kap az alkalmon, hogy egy kis disputatiót hallhasson, a mi az akkori felfogás szerint egy mai hangversenynyel vagy felolvasással ért fel. Megízenik a papnak, hogy készüljön. Másnap harangoznak. A nép templomba tódul. Előbb könyörög a helybéli tiszteletes, azután az erdélyi. A vita megindul. A nyugalmában megzavart kálvinista pap gorbombáskodik. Az erdélyi hideg vérrrel felel meg a neki feltett kérdésekre; az ő kérdései azonban ellenfelét zavarba hozzák. A feljül került idegen nem késik őt ellenmondásokba keverni. Kimutatja azokat az ellenmondásokat. Azután eléadja a maga hitnézetét, mely

Mennyi ideig maradt ez alkalommal Basilius Belényesen, az kimutatva nincsen. Leghíhetőbb, hogy kora tavaszig. Az is valószínűnek látszik, hogy e tavaszra hívta ki Abrudbányáról Karádit, Gyulafehérvárról Óvári Benedeket. Karádi 1562. körül Karán-Sebesen élván, jól ismerte e vidéket.<sup>1)</sup> Talán Thordai Máté is ekkor állt Basilius mellé, több „erdélyi ifjakkal.“<sup>2)</sup>

1570. tavaszán indulhattak a Körös-Maros közé. Az itteni ref. esperességnek 1567-ben Makó, 1569 óta Békés volt a főhelye. Basiliusék Békésen csakhamar ekléziát alakítanak. Papnak egy ifjú erdélyi marad itt. Békésről Vásárhelyre, innen Makóra mennek. Makóról a nép, ha Károlinak hihetünk, szintűgy elűzi lelkészét, mint Belényesről. Thordai Máté marad ottan. A többi tovább halad egész Szegedig. Itt elbocsátják Jászberényt, talán Alvinczi Györggyel együtt<sup>3)</sup>, hogy a híres reformatornak, Szegedi Kis Istvánnak nyomait, tovább is követve, bevigyék az unitárizmust a Dunántúlra is.

Eddigi utjokban vehették már híret Basiliusék annak, hogy Melius julius 26-ára zsinatot hirdet Csengerre az unitáriusok ellen. Közökbé akadhattak a propositiok is, melyek a zsinat végső tárgyául a rút eretnekek és Antikrisztusok eltörlését teszik.<sup>4)</sup> Basilius érezte, hogy vihar gyül alig megalakult egyházai fölé. Szegedről megtér. Csánádon keresztül Temesvárnak tart. Károli szerint Temesvárról is épen úgy elűzik a papot, mint Belényesről és Makóról.

---

egyszerű és egyszerűségében világos. Az új hit először a fő embereknek tetszik meg; főbbjei után megindul maga a nép is. Papjoknak kijelentik, hogy elmehet, „kenyeröket többé nem eszi.“ (A régi időben évről-évre fogadták meg a protestáns papokat.) S a megkedvelt új tudományt hirdető papot fogadnak.

<sup>1)</sup> Circa annum 1562. concionator Gregorii Bethlen de Iktár Bani Caransebesiensis, — írja Kénosi Tösér: „Brevis Notitia de vita et scriptis celebrium in Transsylvania Unitariorum“ cz. munkájában. Erd. Muz. gr. Keményféle gyűjt. — Itt ösmerte meg Karádi a főurak körében Balassi Menyhártnak „hallatlan“ gonoszságait, a miket egy szinműbe próbált befoglalni, a külföldön is híres „Balassi Menyhárt árulataásában.“ E legelső magyar unitárius munkát 1565. tájt szerezte és 1569. nov. végén adta ki Abrudbányán.

<sup>2)</sup> A Debreczeni Disputatio így nevezi a Magyarországra téríteni indult unitáriusokat.

<sup>3)</sup> Alvinczi később mint nagy-harsányi pap vértanú-halált hal. Jászberényi György éppen ezelőtt 300 évvel hunyt el hivei és szerettei közt Pécsen.

<sup>4)</sup> Kiss Áron: A XVI. sz.-ban tartott m. ref. zsinatok végzése. 655. 657. — Eretnek az unitárius, Antikrisztus a pápista volt a Melius nyelvén. Magát és hiveit „katholikusoknak“ szerette nevezni és tekinteni.



Termesvárt Karádi marad. Basilius északnak fordul. Simándon hasonló siker követi megjelenésüket. Simándi papul Óvári Benedeket emlegetik ezután emlékeink. Itt hallhatták meg, hogy Szegedi Lőrincz, a békési esperes, elfogatta ott hagyott emberüket. Basilius azonnal Békésre megy, hogy egyházát oltalmazza.<sup>1)</sup>

Ekkor tört reá Debreczenből az a vihar, melyet mint békési disputatioit emlegetnek ma is könyveink. Basilius ez egész eddig leirt körutjáról csak ez egyetlen eseményt látszanak az újabbkori református és lutheránus írók ismerni. Illő tehát, hogy vele mi is behatóbban foglalkozunk.

KANYARÓ FERENCZ.

---

<sup>1)</sup> 1580-ban épen megfordítva teszi meg egyházai fölkeresésében (Simánd, Temesvár, Csanád, Makó, Szeged, Hódmező-Vásárhely stb.) e körutat. Okát meglátjuk második közleményünkben.

# EMLEKÜNNEPÉLY A SZÉKELY-KERESZTURI UNITARIUS GYMNASIUMBAN.

(1888. május 10.)

## I.

### MEGNYITÓ BESZED.

Tartotta: SÁNDOR JÁNOS ig. tanár.

Tisztelt gyülekezet!

A teremtés hajnalán mondá Isten: legyen világosság! És lőn világosság a természeti világra nézve. Az erkölcsi, értelmi világosság később keletkezett. Előállott az ember, ez igényelte azt. De hosszú idő telt el, a mig birtokába juthatott.

A természeti világosság nem volt képes embert nevelni a szó teljes értelmében; szükség volt más világosságra. S ezt egyes lángelkek tüntették fel, a kik kiváltak a tömegeből s mint ihletett férfiak, az embereket oktatni, nevelni, felvilágosítani, szóval az emberiséget rendeltetése felé kezdték vezérelni.

A nevelés, tanítás által átidomult az ember s mint erkölcsi lény jelent meg. És midőn így az erkölcs és kimivelt értelem fegyverét adá Isten az ember kezébe, csak ekkor mondhatá a teremtő, magához és az emberhez méltólag: uralkodjál az egész földön és annak minden határain, állatain és hajtsd azokat birodalmad alá.

Az uralom alá hajtás megindult és foly ma is. Azonban nagyon csalatkoznék, a ki azt hinné, hogy az ember ma már teljes ura a földnek, a világnak. A tudomány fegyverével naponta újabb hódításokat teszen, de még sok van ismeretlenül. Az ipar, gazdaszat, erőmű, közlekedés, művészet stb. mezején még sok vár foglalásra, s a mint itt a birtok nő, a szerint fejlődik a jólét.

Isten csodát soha nem tett s nem teszen; az emberen az ember által segít. Adott észt és szabad akaratot s ezek által dicsőül meg az ő nagysága. S hogy ennek tiszta tudatára jutott az emberi-